

ADAM TELLER

Uniwersytet w Hajfie

LAICYZACJA WCZESNONOWOŻYTNEGO SPOŁECZEŃSTWA ŻYDOWSKIEGO: ROZWÓJ RABINATU W POLSCE W XVI WIEKU

W historii europejskich Żydów okres wczesnonowożytny wyróżnia się zasadniczymi i głębokimi zmianami w strukturze władz religijnych społeczeństwa żydowskiego. Zmiany te związane były między innymi z dezintegracją żydowskiego życia na ziemiach niemieckich i jego odbudową w nowych warunkach na obszarze monarchii polsko-litewskiej i północnych Włoch, rozwojem instytucji edukacyjnych, rewolucją druku oraz kodyfikacją halachy¹. Transformacja struktury władz religijnych miała istotne konsekwencje polityczne, które wynikały przede wszystkim ze zmiany statusu rabinów². Ich znaczenie, jako reprezentantów żydowskiego autorytetu religijnego, trudno jest przecenić. W późnym średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym stale tracili jednak zdolność skutecznego oddziaływania na bieg spraw³. Związane to było z procesem określanym przez wielu uczonych mianem „profesjonalizacji rabinatu”, jego przekształceniem w urząd sprawowany odpłatnie przez osoby świadczące określone usługi zlecone im przez zarząd gmin⁴.

¹ E. Reiner, *The Ashkenazi Elite of the Beginning of the Modern Era: Manuscript versus Printed Book*, „Polin” 10, 1997, s. 85–98; R. Bonfil, *Jewish Life in Renaissance Italy*, Berkeley 1994; Y. Elboim, *Ptihut V'histagrut: Hajecira Haruchanit-Hasirfrutit B'Polin Ub'a-aracot Aszkenaz B'szalhei Hamea Haszesz-Esre*, Jerusalem 1990.

² S. Schwarzfuchs, *A Concise History of the Rabbinate*, Oxford 1991, s. 38–63; S. Assaf, *L'korot Harabanut B'Aszkenaz, Polania V'Lita*, „Reszumot” 2, 1922, s. 5–46. Por. R. Bonfil, *Rabbis and Jewish Communities in Renaissance Italy*, Oxford 1990, s. 100–186. Ogólne spojrzenie na historię rabinatu od średniowiecza do dnia dzisiejszego, zwłaszcza na piśmienniczą spuściznę rabinacką, por. numer specjalny „Jewish History” 13, 1999, 1, dla naszego tematu ważne są przede wszystkim teksty: M. Breuer, *Appointment and Succession among Yeshiva Deans*, ibidem, s. 11–23; S. Stampfer, *Inheritance of the Rabbinate in Eastern Europe in the Modern Period. Causes, Factors, and Development over Time*, ibidem, s. 35–57.

³ S. Schwarzfuchs, op. cit., s. 50–63; K. Stow, *Alienated Minority. The Jews of Medieval Latin Europe*, Cambridge Mass. 1994, s. 157–195. Na temat kryzysu w XVIII w., por. Ch. Abramsky, *The Crisis of Authority within European Jewry in the Eighteenth Century*, w: *Studies in Jewish Intellectual and Religious History*, wyd. S. Stein, R. Loewe, Alabama 1979, s. 13–28.

⁴ M. Breuer, *Rabbanut Aszkenaz B'jmej Habejmaim*, Jerusalem 1976; B. Rozenzweig, *The Emergence of the Professional Rabbi in Ashkenazic Jewry*, „Tradition” 11, 1970, s. 22–30; J. Katz, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York 1971, s. 86–90.

W końcu wieków średnich proces ten, jak się zdaje, był już w toku. Na ogół rabin nie pozostawali jeszcze na usługach rady gminy, domagali się jednak monopolu w prowadzeniu lokalnych jesziw, które były źródłem ich władzy i wpływów. Stojąc na czele sądów rabinicznych, czerpali dochody z rozpatrywanych przez siebie spraw oraz z grzywien, jakie płacić mieli ci, których obkładali kłatwą (heremem) za niepodporządkowanie się ich decyzjom. Pobierali także opłaty od udzielanych ślubów, rozwodów i innych prowadzonych przez siebie uroczystości, a także od rozmaitych zwolnień podatkowych.

Druga połowa XV w. była okresem kryzysu rabinatu aszkenazyjskiego. Rabin, który osiedlił się w jakiejś miejscowości i otworzył jesziwę, oczekiwał, że zostanie uznany za jedyny religijny autorytet w gminie, nawet wtedy, gdy inny, lepiej wykształcony uczyony pojawił się na scenie (lub zamieszkiwał w danej miejscowości jeszcze przed nim). Prowadziło to często do ostrych konfliktów, które w istotny sposób pomniejszały zdolność rabinów do wywiązywania się ze swych obowiązków⁵.

Przesunięcie się — w końcu XV w. i w XVI — centrum życia żydowskiego z ziem niemieckich do Polski i na Litwę przyniosło rozwiązanie tych problemów i stabilizację społeczności żydowskiej. Właśnie ten okres należy rozpatrzyć, jeśli chcemy zrozumieć, w jaki sposób gminy żydowskie w Polsce poradziły sobie z kwestią statusu rabinów. Panowanie dwóch ostatnich władców z dynastii jagiellońskiej — Zygmunta I Starego i Zygmunta Augusta — było szczególnie ważne zarówno dla dalszej historii państwa polskiego, jak i dla dziejów żydostwa aszkenazyjskiego⁶. Wzmocniła się pozycja szlachty kosztem władzy monarszej, powstała Rzeczpospolita szlachecka oraz uformowały się autonomiczne struktury życia żydowskiego, w których rabin i odgrywać mieli całkowicie nową rolę⁷.

Rozwój rabinatu w Polsce i na Litwie w XVI w. nie był do tej pory przedmiotem pogłębionych badań. Prace Szymona Dubnowa i Majera Bałabana — jedynych uczonych, którzy podjęli próbę prześledzenia tego procesu — oparte są na powierzchownej i często błędnej lekturze źródeł⁸.

⁵ O rozwoju rabinatu aszkenazyjskiego w późnym średniowieczu por. Y. Yuval, *Chachamim b'doram: Hamanhitut haruchanit szel Jehudej Germania b'szalhej jemej habejnaim*, Jerusalem 1989; M. Breuer, *Rabbanut*. O kryzysie rabinatu w XV w. por. M. Breuer, *Ma'amad harabanut b'hanhaganat szel kehilot Aszkenez b'mea ha-15*, „Zion” 41, 1976, s. 47–47; Y. Yuval, op. cit., s. 361–98.

⁶ A. Wyczański, *Polska Rzeczpospolita szlachecka*, Warszawa 1991, s. 59–121; S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, t. 16, New York–London–Philadelphia 1976, s. 3–77.

⁷ I. Halpern, *Jehudim V'jahadut B'mizrach Eropa*, Jerusalem 1969, s. 39–60; J. Goldberg, *Żydowski Sejm Czterech Ziem w społecznym i politycznym ustroju dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 44–58; S. Ettinger, *The Council of the Four Lands*, w: *The Jews in Old Poland 1000–1795*, wyd. A. Polonsky i in., London–New York 1993, s. 93–109.

⁸ S. Dubnow, *The History of the Jews in Poland and Russia*, t. 1, Philadelphia 1916, s. 17–71; M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu, 1304–1868*, t. 1: 1304–1655, Kraków 1931. Bałaban oparł zawarte w pracy o gminie żydowskiej we Lwowie na przełomie XVI i XVII w. rozważania o rabinacie na analizie dwóch dokumentów pochodzących z XVIII w., por. idem, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI-ego i XVII-ego wieku*, Lwów 1906, s. 267–81. R. Mahler (*Toldot Hajehudim B'Polin (Ad Hamea Ha-19): Kalkala, Chevra, Ma-*

Tekst mój będzie próbą zapelnienia tej luki. Śledząc rozwój tej ważnej instytucji, będącej elementem politycznego układu wewnątrz społeczności żydowskiej, poszukiwać będę przede wszystkim odpowiedzi na pytanie o to, czy koncept „profesjonalizacji” jest najlepszym terminem na określenie wspomnianej ewolucji. Zmiany charakteru rabinatu rozpatrywać będę na tle społecznych i politycznych przemian, jakie zachodziły w polskim i żydowskim społeczeństwie w latach 1507–1572.

Najważniejszym źródłem informacji jest dla nas Metryka Koronna⁹. To, że podstawą źródłową do badań rabinatu stanowi dokumentacja wytworzona poza społecznością żydowską, może budzić zdziwienie. Przemawiają za tym jednak silne argumenty. Choć polskie gminy żydowskie były instytucjami autonomicznymi, to jednak ich polityczne prerogatywy wynikały z uprawnień przyznanych im przez władzę państwową. Pamiętać należy, że czołowe rabiniczne autorytety przez dużą część omawianego okresu opowiadały się za ustną, a nie pisemną formą wyrażania swych opinii¹⁰.

Korzystanie z dokumentów królewskich w badaniach nad żydowską historią polityczną wymaga zrozumienia zasad, na jakich one powstawały. Rzadko zdarzało się, aby akty tego rodzaju były efektem arbitralnej decyzji monarchy, nie należy w nich widzieć rozporządzeń podejmowanych „na górze” i przekazywanych „w dół”, lecz wynik negocjacji między Żydami, królem i jego doradcami¹¹. Co oznacza, że odzwierciedlają, przynajmniej do pewnego stopnia, oczekiwania zarówno monarchy, jak i Żydów. I tak na przykład, królewskie potwierdzenia nominacji rabinackich nie powinny być traktowane jako dowód próby narzucenia Żydom monarchszkich kandydatów (jak to miało miejsce w dziewiętnastowiecznej Rosji w przypadku *Rabbanim Mita'am*¹²), lecz raczej jako ślad działań, za pomocą których ubiegający się o te akty Żydzi starali się określić swoją sytuację w odniesieniu do społeczeństwa polskiego.

Historię rabinatu w Polsce i na Litwie w XVI w. można podzielić na trzy okresy: pierwszy od 1507 r. do 1518, drugi od 1519 r. do 1546, trzeci od 1548 r. do 1572. Każdy z tych okresów przyniósł zmianę w układzie sił

caw hamiszpati, Merchawia 1946) omawia kwestię rabinatu krótko i pobieżnie. Dwaj inni uczeni naświetlili różne aspekty tego zagadnienia: Izaak Lewin w swej znakomitej, lecz niemal nieznannej, opublikowanej po polsku monografii *Kłątwa żydowska na Litwie XVII i XVIII wieku*, Lwów 1931 i Maurycy Horn, *Jewish Jurisdiction's Dependence on Royal Power in Poland and Lithuania up to 1548*, APH 76, 1997, s. 6–17. Por. też: H. H. Ben Sasson, *Hagut V'hanhaga*, Jerusaleim 1959; S. Assaf, op. cit.; por. polemikę: E. Fram, *Ideals Face Reality: Jewish Law and Life in Poland, 1550–1655*, Cincinnati 1997, s. 3–12, 40–64.

⁹ T. Zielińska, *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: informator o zasobie*, Warszawa 1992, s. 32–38. Wiele spośród najważniejszych źródeł zostało opublikowanych w całości lub w regestach w: *Russko-evrejskij arhiv: Dokumenty i Materiali dla istorii Evreev v Rosii*, wyd. S. Bersadskij, t. 1–3, St. Peterburg 1903 (dalej: RJA) i *Dyplomatarysz dotyczący Żydów w dawnej Polsce na źródłach archiwalnych osnuty (1388–1782)*, wyd. M. Bersohn, Warszawa 1910 (dalej: Bersohn).

¹⁰ Por. E. Reiner, op. cit., s. 89–90.

¹¹ O znaczeniu arengi w badaniach historycznych, por. J. Goldberg, *Introduction*, w: *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth*, wyd. idem, Jerusalem 1985, s. 42–45.

¹² A. Schochat, *Mossad „Harabanut M'taam” B'Russia*, Haifa 1976.

między starszyzną gmin i rabinami oraz odznaczał się odmienną postawą monarchy wobec rabinów, co związane było z przemianami w wewnętrznej polityce ówczesnej Polski.

Okres pierwszy (1507–1548) to lata ożywienia królewskiej polityki wobec Żydów i rabinatu¹³. Nowy władca zabiegał o zreformowanie finansów państwowych, co pozwolić miało na pokrycie wydatków na potrzeby wojenne. Musiał jednak liczyć się z rosnącymi roszczeniami szlachty, niechętniej na ogół do współpracy. W tej sytuacji Zygmunt Stary próbował rozwiązać problem, przynajmniej częściowo, poprzez reorganizację systemu podatków opłacanych przez „nieszlacheckich” podatników, oznaczało to także zmianę zasad pobierania taks od Żydów¹⁴. W 1512 r. monarcha mianował trzech żydowskich poborców, którzy mieli się tym zająć w jego imieniu: Abrahama Czecha w Wielkopolsce i na Mazowszu, Franczka z Kazimierza w Małopolsce i Michała Ezofowicza na Litwie¹⁵.

Idea obarczenia Żydów zbieraniem podatków płaconych przez ich współwyznawców nie była nowa. Średniowieczni cesarze i władcy niemieccy mianowali poborcami podatkowymi rabinów, mogli oni bowiem — w celu wygzekwowania od Żydów płatności — posługiwać się heremem¹⁶. Zygmunt Stary nie zdecydował się na takie rozwiązanie, ale wydał w październiku 1514 r. rozporządzenie nakazujące rabinom stosowanie klątwy w przypadku, gdy mogło to przyspieszyć zbieranie pieniędzy¹⁷. Monarcha skierował swoje pismo bezpośrednio do rabinów, tak jak to czynił, gdy zwracał się z poleceniem do urzędników państwowych, na przykład wojewodów czy starostów. Zdaje się to świadczyć o tym, że przynajmniej w praktyce traktował wyposażonych w specjalną władzę nad Żydami rabinów podobnie jak innych funkcjonariuszy państwowych.

Nie ma jednak dowodów na aktywną rolę władcy w mianowaniu rabinów¹⁸. Choć w przypadku wewnętrznych sporów, jak na przykład w 1513 r. między Żydami poznańskimi i ich rabinem, król wzywał strony, by decy-

¹³ M. Horn, op. cit.

¹⁴ A. Wyczański, op. cit., s. 77–80; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 1999, s. 528–530.

¹⁵ RJA, t. 1, nr 60, s. 83–84; RJA, t. 3, nr 81, 82, s. 104–106. M. Schorr, *Organizacja Żydów w Polsce (od najdawniejszych czasów aż do 1772 r.)*, Lwów 1899, s. 11–19. Warto przypomnieć, że w latach 1512–1514 król przedstawił sejmowi szereg projektów reform podatkowych, których większość została odrzucona przez szlachtę, por. H. Łowmiański, op. cit., s. 529.

¹⁶ D. Cohen, *Die Entwicklung der Landesrabbinate in den deutschen Territorien bis zur Emanzipation*, w: *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Stuttgart 1981, s. 230–234 i bibliografia.

¹⁷ *Acta Tomiciana*, oprac. S. Górski, t. 3: *A.D. 1514–1515*, wyd. T. Działyński, Poznań [1853] (dalej: AT), nr 313, s. 242. Por. też, ibidem, nr 252, s. 210–211.

¹⁸ Z pierwszego dwudziestolecia XVI w. zachował się tylko jeden królewski akt nominacji rabinackiej wydany w 1503 r. przez Aleksandra — poprzednika Zygmunta Starego — dla Jakuba Polaka. Nominacja ta miała na celu, jak się zdaje, przekonanie bogatych Żydów czeskich do osiedlenia się na stałe w Polsce, nie należy więc w niej widzieć śladu wykorzystania rabinatu do rozciągnięcia kontroli królewskiej nad ludnością żydowską. Por. M. Bałaban, *Historja Żydów*, t. 1, s. 107–108.

dowały o rozwiązaniu konfliktu w jego obecności¹⁹. W razie potrzeby Zygmunt Stary kontaktował się osobiście z rabinami. W 1514 r. król zwrócił się pisemnie do Mojżesza Roskowicza z Brześcia, aby nakazać mu zerwanie zaręczyn jego córki z synem rabina z Krakowa, który, popadłwszy w niesławę, musiał opuścić kraj²⁰. W hierarchii żydowskich autorytetów politycznych, ustalonej w tym czasie przez Zygmunta Starego, rabini zostali podporządkowani poborcom podatkowym, których monarcha mianował sam²¹.

W końcu pierwszej dekady XVI stulecia okazało się, że żydowscy poborcy nie działają zbyt skutecznie, co narażało skarb królewski na straty²². Bałaban uważał, że przyczyną tego stanu rzeczy był opór Żydów przeciwko narzuconym im przez monarchę zarządcom²³. Wydaje się jednak mało prawdopodobne, by Zygmunt Stary uległ presji swych żydowskich poddanych, skoro w tym samym okresie udało mu się zmusić Kościół katolicki do udzielenia zgody na nominowanie biskupów przez monarchę²⁴. Bardziej przekonujące są więc argumenty wspomniane przez samego władcę w dokumencie skierowanym w 1519 r. do Żydów wielkopolskich. Król przyjmuje w nim do wiadomości, że są oni nadmiernie obarczani przez żydowskiego poborcę płatnościami i dodaje, że i on sam poniósł znaczne straty w związku z jego działalnością²⁵. Chciwość i nieskuteczność, znamionujące także polski aparat urzędniczy, wydają się logicznym wyjaśnieniem niepowodzenia inicjatywy²⁶.

Wspomniany dokument z 1519 r. stworzył, jak się zdaje, nowy układ sił wewnątrz wspólnot żydowskich. Wielkopolscy Żydzi zaproponowali al-

¹⁹ AT, t. 3, nr 121, s. 94. Poznański i wielkopolski rabinat był, jak się zdaje, przez blisko dwa wieki przedmiotem stałych sporów, por. niżej i Y. Yuval, op. cit., s. 377–388; L. Lewin, *Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft*, Frankfurt a.M. 1926, passim.

²⁰ AT, t. 3, nr 63, s. 63 (2 IV 1514). Wydaje się prawdopodobne, że rabinem tym był Jakub Polak, zmuszony do udania się na wygnanie w związku ze sporem dotyczącym rozvodu, jakiego udzielił swojej szwagierce. Identyfikacja ta nie jest jednak pewna. Wiadomo, że w 1509 r. Polak uzyskał zgodę na powrót do Polski tylko na jeden rok (RJA t. 3, nr 63, s. 90–91), ale też nie ma żadnego śladu, aby w tym czasie jakiś inny rabin udał się na wygnanie. Por. M. Bałaban, *Jakob Polak, der Baal Chillukim in Krakau, und seine Zeit*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” 57, 1913, s. 59–73, 197–210.

²¹ RJA, t. 1, nr 60, s. 83–84.

²² AT, t. 3, nr 273, s. 216; nr 309, s. 240–241; nr 314, s. 242; RJA, t. 1, nr 68, s. 93–95; ibidem, t. 3, nr 88, s. 111–112; nr 106, s. 132–133.

²³ M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*, s. 110–11; AT, t. 3, nr 252, s. 210–11; nr 312, s. 242; nr 316, s. 243.

²⁴ A. Wyczański, op. cit., s. 68.

²⁵ RJA, t. 3, nr 113, s. 139–141. Por. też podobną skargę złożoną przez Żydów z Poznania, RJA, nr 114, s. 141.

²⁶ W rzeczywistości żydowscy poborcy podatkowi, podobnie jak wielu polskich urzędników, cieszyli się poparciem króla, i to nawet po utracie swych funkcji. Franczek został królewskim serwitorem w 1524 r. (Bersohn, nr 469, s. 244–246. O żydowskich serwitwach królewskich por. G. Hundert, *On the Jewish Community in Poland during the Seventeenth Century: Some Comparative Perspectives*, „Revue des Études Juives” 142, 1983, s. 349–372). Abraham Czech i jego syn Mojżesz otrzymali w 1533 r. królewskie zapewnienie ochrony (Bersohn, nr 492, 493, s. 252–253). Zaś Michał Ezofowicz był jedynym Żydem, który w okresie wczesnonowoczesnym uzyskał tytuł szlachecki (RJA, t. 1, nr 96, s. 125–126: 1515 r.).

ternatywną formę poboru podatków. Mieli je zbierać przywódcy jedenastu gmin regionu²⁷. Fakt, że król wyraził zgodę na takie rozwiązanie, uznać należy za dowód rosnących wpływów starszyny gmin, a także za zapowiedź rozwoju regionalnych organów autonomii żydowskiej. Akt ten oznacza powstanie waadu wielkopolskiego, najstarszej z czterech regionalnych rad, które w przyszłości miały tworzyć Sejm Czterech Ziem²⁸.

Wcześniejsze rozwiązanie polegające na mianowaniu przez monarchę własnych urzędników żydowskich mieściło się w koncepcji, którą określić można mianem „absolutystycznego” modelu kontroli królewskiej. Odstąpienie od tego projektu na rzecz systemu mniej scentralizowanego, w którym jako monarszy poborcy podatkowi działają przywódcy gmin, wydaje się zgodne z generalnym trendem w polskiej polityce wewnętrznej w latach ok. 1519–1540. Był to okres ruchu egzekucji praw, którego celem było zapewnienie masom polskiej szlachty dominacji nad królem i magnaterią²⁹. Wśród stawianych przez zwolenników tego ruchu postulatów na pierwszym miejscu znalazło się żądanie regulacji ustrojowych i określenia jednolitego korpusu praw, które obowiązywać miały wszystkich mieszkańców królestwa, w tym także władcę (nawet kosztem jego tradycyjnych uprawnień)³⁰. W tym to czasie wydana została m.in. ustawa odmawiająca chłopom z dóbr prywatnych ich dawnego prawa apelacji od wyroku sądu dominialnego do królewskiego³¹.

W 1519 r. król wyraził zgodę na kodyfikację praw Ormian. Statut, będący łańciskim przekładem dawnego ormiańskiego prawa zwyczajowego, gwarantował Ormianom sporą autonomię, w tym własny, bardzo podobny do żydowskiego, system sądów³². Rok 1519 rozpoczyna zatem

²⁷ RJA, t. 3, nr 113, s. 139–141.

²⁸ O dalszej współpracy między gminami wielkopolskimi (wśród których tym razem znalazł się Poznań), por. Bersohn, nr 35, s. 38–39.

²⁹ Ruchowi egzekucyjnemu w Polsce poświęcono wiele prac. Por.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwóch ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974; Z. Wojciechowski, *Zygmunt Stary*, Warszawa 1979 (2 wyd.); krótkie omówienia można znaleźć w: A. Wyczański, op. cit., s. 71–89; A. Sucheni-Grabowska, *Spoleczność szlachecka a państwo*, w: *Polska w epoce Odrodzenia: państwo, społeczeństwo, kultura*, wyd. A. Wyczański, Warszawa 1986, s. 13–107, zwłaszcza s. 29–69. Szlachecy zwolennicy egzekucji praw nigdy nie zorganizowali się w skutecznie działający ruch, toteż trudno jest określić chronologiczne ramy ich działalności. Większość uczonych twierdzi, że podjęta została za panowania Zygmunta Starego około roku 1519 i trwała do późnych lat trzydziestych lub początku czterdziestych.

³⁰ Było to możliwe dzięki temu, że w Polsce nie obowiązywała zasada prawa rzymskiego, według której król, jako źródło każdego prawa, pozostaje ponad prawem. Mimo że w Polsce w tym czasie monarcha był postrzegany jako źródło prawa, to jednak traktowano go jako interpretatora i modyfikatora prawa. Por. A. Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)*, Warszawa 1990, s. 151–172, zwłaszcza s. 154–155.

³¹ *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. 2: Z. Kaczmarczyk, B. Leńnodorski, *Od połowy XV wieku do r. 1795*, Warszawa 1966, s. 44–47.

³² T. Gromnicki, *Ormianie w Polsce: ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889, s. 52–58. Autor zwraca uwagę na fakt, że stopień ingerencji państwowej w życie Ormian wzrastał przez blisko sto lat przed zatwierdzeniem statutu. Polskie tłumaczenie statutu w: *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*, zeb. W. Wójcicki, t. 1, Warszawa 1854, s. 37–137. Por. G. Hundert, op. cit.

okres słabnięcia prerogatyw władcy wobec różnych grup, nie tylko wobec szlachty³³.

Sytuacja Żydów, których status prawny nadal określany był przywilejami generalnymi, jakie uzyskiwali od monarchy, przynajmniej początkowo nie uległa zmianie³⁴. Podjęta przez Zygmunta Starego w 1519 r. decyzja rezygnacji z mianowania żydowskich urzędników i powierzenie tej funkcji przywódcom gmin oznaczała jednak zgodę na to, by pewna, jasno określona grupa społeczeństwa, wzmocniła swą wewnętrzną autonomię³⁵. W tym samym czasie monarcha — być może, aby złagodzić skutki tej zmiany — zaostrzył kontrolę nad rabinatem³⁶.

Ewolucja statusu rabinów daje się łatwiej zrozumieć dzięki analizie przebiegu trzech konfliktów między gminami i ich rabinami, o rozstrzygnięcie których zwrócono się do króla. Pierwszy ze sporów wybuchł w Poznaniu na przełomie 1518 i 1519 r., gdy grupa członków miejscowej gminy udała się do monarchy z prośbą o zmniejszenie liczby działających w Wielkopolsce rabinów z dwóch do jednego³⁷. Przywódcy poznańskiej kolonii żydowskiej uznali, jak się zdaje, że mianowanie dwóch rabinów nadmiernie wzmocni pozycję mniejszych gmin w wyborach³⁸. W przypadku, gdy rabin byłby jeden, największa z wielkopolskich gmin łatwiej mogłaby wpływać na jego mianowanie i dalszą działalność³⁹. Decyzja o przeniesieniu sporu przed monarchę niosła ze sobą znaczące konsekwencje. Skoro sam władca miał zatwierdzać nominacje rabinów w Wielkopolsce, to status rabina jako zwierzchnika jesziwy w którejś z gmin regionu nie mógłby już być wykorzystywany jako źródło władzy politycznej. Od tej

³³ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1912, s. 124–125; *Historia państwa i prawa*, s. 110–118.

³⁴ J. Goldberg, *Introduction*, s. 2–8; S. Kutrzeba, *Stanowisko prawne Żydów w Polsce w XV stuleciu*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 29, 1901, s. 1007–1018, 1147–1156; L. Gumpłowicz, *Prawodawstwo polskie względem Żydów*, Kraków 1867, s. 17–27; M. Schorr, op. cit., s. 5–10; A. Cygielman, *The Basic Privileges of the Jews of Great Poland as Reflected in Polish Historiography*, „Polin” 2, 1987, s. 117–149. Jakub Goldberg (*Introduction*, s. 6–7) podkreśla, że Zygmunt I nadał Żydom dwa ważne przywileje w roku 1527 i w 1532, pierwszy z nich stwierdzał, że mają płacić takie same cla i myta jak nieżydowscy mieszczanie, drugi zezwalał im na prowadzenie handlu na terenie całego kraju.

³⁵ Należy podkreślić, że polityka ta nie dotyczyła miast, których autonomia i gospodarka były stale atakowane przez szlachtę. Zob. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 321–328.

³⁶ RJA t. 3, nr 147, s. 194–195; Bersohn, nr 491, s. 252; Ph. Bloch, *Der Streit um den Moreh des Maimonides in der Gemeinde Pozen um die Mitte des 16. Jahrh.*, „Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” 47, 1903, s. 349–351.

³⁷ RJA, t. 3, nr 108, s. 135–136.

³⁸ O historii wielkopolskich gmin żydowskich, por. A. Heppner, J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, Bromberg 1904–1931.

³⁹ Por. przyp. 37, E. Reiner, *Tmurot B'jesziwot Polin W'Aszkenaz B'meot ha-16 V'ha-17 W'hawikuach al hapilpul*, w: *K'min'ag Aszkenaz B'Polin: Sefer Jowel l'Chone Szmeruk*, Jerusalem 1993, s. 27–37. O innym sporze o rabinat regionalny w XVIII w. we Lwowie, por. A. Teller, *Radziwill, Rabinowicz, and the Rabbi of Swierz: The Magnates' Attitude Towards Jewish Regional Autonomy in the 18th Century*, w: *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, wyd. A. Teller, Jerusalem 1998, Scripta Hierosolomitana 38, s. 246–276.

pory miałyby ona należeć do przywódców gmin i na nich spoczywałby obowiązek zgłaszania kandydata na rabina królowi do aprobaty.

Władca odmówił spełnienia prośby poznańskich Żydów i zatwierdził obu rabinów na dożywotnie stanowiska, powierzając im władzę przesłuchiwania stron, sądzenia i wymierzania grzywien, co oznaczało w praktyce mianowanie ich przewodniczącymi sądów rabinackich. Potwierdza to opinię, że król traktował rabinów jako urzędników sprawujących kontrolę nad żydowską społecznością⁴⁰.

Drugi ze sporów skierowanych do decyzji królewskiej miał miejsce w Krakowie w 1519 r. I w tym wypadku rzecz dotyczyła liczby rabinów. Ale przyczyną konfliktu było istnienie w mieście dwóch konkurujących ze sobą ugrupowań: jednego nazywanego „polskim”, złożonego z dawnych mieszkańców kolonii, i drugiego, składającego się z imigrantów z Czech⁴¹. Przywódcy tej drugiej grupy próbowali umocnić swą władzę poprzez zmonopolizowanie przywileju mianowania rabina, „polska” frakcja zmierzała natomiast do zachowania zwierzchnictwa nad główną synagogą i prawa do wyboru własnego rabina⁴². Monarcha, jak wspomniano, najpierw odrzucił prośbę o zredukowanie liczby rabinów w Krakowie do jednego, następnie zatwierdził status „polskiego” rabina i zagwarantował dwóm liderom „polskiej” frakcji miejsce w zarządzie gminy⁴³.

W sporze o władzę w krakowskiej gminie każda ze stron pragnęła zdobyć kontrolę nad rabinatem. Jest to kolejny dowód poświadczający dążenie przywódców kahalnych do podporządkowania sobie tej instytucji. Monarcha jednak zatwierdził dwóch rabinów, którzy ograniczyć się mieli do spełniania obowiązków jedynie wobec własnej grupy. Decyzję swą zaopatrzył król w szereg dodatkowych rozporządzeń. Najważniejszym z nich, jak się zdaje, było postanowienie, że „czeski” rabin Peretz, który stanowisko swoje sprawował już od trzech lat, miał zdecydować, czy zamierza nadal pełnić swe rabinackie funkcje⁴⁴. Sformułowanie tekstu nie jest w pełni jasne, ale jest możliwe, że „czescy” Żydzi wybierali swego rabina na okres trzech lat, „polscy” zaś dożywotnio⁴⁵.

Oba, krakowski i poznański, przypadki, zdają się wskazywać, że przywódcy gmin byli zainteresowani w podporządkowaniu miejscowych rabinów własnym potrzebom politycznym, monarcha zaś nie był skłonny wes-

⁴⁰ Por. przyp. 36.

⁴¹ Zob. M. Bałaban, *Historja Żydów*, t. 1, s. 95–119.

⁴² RJA, t. 3, nr 122, s. 152–154.

⁴³ RJA, t. 3, nr 121, s. 150–151.

⁴⁴ AGAD, MK 34, k. 75v: „Perecz, qui hoc preterito triennio in sinagoga docuit, si hoc onus duxerit acceptandum, sin autem minus tunc quem hac ista pars judeorum concorditer elegerit”. Berśadskij (RJA t. 3, nr 121, s. 151) błędnie odczytał ostatecznie słowo tego zdania jako „degerit”, co czyni tekst niezrozumiałym.

⁴⁵ Następnym dokumentem, w którym mowa jest o wyborze rabina na określony czas, tj. na 5 lat, jest nominacja byłego rabina wielkopolskiego Mojżesza na rabina w Lublinie. Większa część tego aktu opublikowana została w pracy M. Bałabana, *Żydowskie miasto w Lublinie*, tłum. J. Doktor, Lublin 1991, s. 127, przyp. 5. Bałaban nie potrafił jednak odczytać ważnego fragmentu oryginału (por. AGAD, MK 43, k. 129), który brzmi: „ad quinquennium acceperunt et elegerunt” i w związku z tym pominął to istotne ograniczenie.

przec ich starań, postrzegał bowiem rabinów jako użytecznych dla siebie żydowskich urzędników sądowych. Podobnie rzeczy się miały w przypadku trzeciego sporu skierowanego do monarszej decyzji. Do konfliktu doszło w Brześciu w 1531 r. Tamtejszy rabin skarżył się, że gmina woli korzystać z sądów starościńskich, nie jest mu posłuszna i nie wypełnia jego decyzji⁴⁶. Monarcha rozkazał, by gmina zmieniła swą postawę i okazała posłuszeństwo sądowi rabinackiemu, nadto, co być może ważniejsze, potwierdził uprawnienia rabinów do nakładania kar przewidzianych przez prawo żydowskie⁴⁷.

Wydany w 1527 r. akt nominacji rabina Poznania wzmocnił znacząco owe uprawnienia, bowiem od tej pory każdy, kto w ciągu miesiąca nie uwolnił się od nałożonego na siebie heremu, nie tylko, tak jak dawniej, tracił majątek, ale podlegał karze głównej⁴⁸. Królewskie decyzje z tego okresu zmierzają do zmuszenia gmin do podporządkowania się jurysdykcji rabinów, którzy uzyskują niezbędną władzę sądowniczą.

Proces ten osiąga apogeum w 1541 r., kiedy to król mianował Mojżesza Fiszla i Szaloma Szachnę rabinami dużej części południowej Małopolski⁴⁹. Na stanowiskach swych mieli pozostać dożywotnio, wyposażeni zostali w prawo rozsądzania spraw między Żydami, stosowania kar, w tym także heremu⁵⁰. Osiedlać się mogli tam, gdzie chcieli, z wyjątkiem Krakowa, starszyźnie gmin zabroniono przeszkadzania im w jakikolwiek sposób. Rabini zwolnieni zostali z płacenia podatków, a ponadto, jak się zdaje po raz pierwszy w Polsce, mieli otrzymywać wynagrodzenie w formie specjalnej taksy płaconej przez Żydów⁵¹.

Dokument z 1541 r. przyznawał rabinom dwa przywileje zbliżone do przywilejów nadawanych monarszym urzędnikom. Pierwszy wyjmował rabinów spod wszystkich jurysdykcji z wyjątkiem królewskiej. Drugi dawał im prawo do mianowania innych rabinów w regionie, co upodabniało ich sytuację do tej, w jakiej znajdowali się na przykład starostowie, którzy powoływali posłów i innych mniejszych urzędników z obszaru podległego ich jurysdykcji. Rabini nie tylko wypełniali w imieniu króla pewne sądowe obowiązki, ale także wyposażeni byli we władzę monarszych urzędników.

Koncepcja powoływania dwóch głównych rabinów dla całej południowej Polski nie utrzymała się przez dłuższy czas. Warto jednak zwrócić uwagę na jeszcze jeden związany z nią ważny aspekt dziejów ówczesnego rabinatu⁵². M. Fiszel i S. Szachna pochodzili z wąskiej grupy rodzin, z których wywodzili się wszyscy generalni rabini i które cieszyły się silną

⁴⁶ RJA, t. 1, nr 139, s. 176–177.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ph. Bloch, op. cit., s. 349–351.

⁴⁹ Archiwum Sanguszków V, s. 334–337.

⁵⁰ Dokument nie wspomina o karze śmierci dla tych, którzy nie zostali wyjęci spod klątwy, mowa jest jedynie o grzywnie, którą mają opłacić. I. Lewin wskazuje, że w klauzuli nie ma określonego czasu, w jakim należało uwolnić się od heremu, co istotnie osłabiało jego skuteczność. Zob. I. Lewin, op. cit., s. 12–13.

⁵¹ Por. M. Bałaban, *Historja Żydów*, t. 1, s. 114–115.

⁵² Ibidem, s. 114–116.

pozycją wśród starszyny gmin⁵³. Podkreśla się często, że owe ściśle kontakty rodzinne między rabinami i przywódcami wspólnot (którzy na ogół byli wystarczająco bogaci, aby odebrać pełne żydowskie wykształcenie) zacierają istotną różnicę między nimi. Zwraca się uwagę na to, że skoro obie grupy były równie wykształcone, to łączyły je wspólne poglądy i wartości religijne, będące najważniejszym źródłem autorytetu w społeczeństwie⁵⁴. Przedstawiony materiał wydaje się zaprzeczać takim opiniom. Wprawdzie związki rodzinne między rabinami i starszyna gminną zdają się rzeczywiście dosyć ściśle, ale społecznym autorytetem legitymacji udzielała raczej nieżydowska władza, a nie tradycja żydowska. Skoro żydowskie społeczeństwo redefiniowało się w zgodzie z ewolucją społeczności polskiej, było rzeczą naturalną, że osobiste pragnienia i ambicje żydowskich „urzędników” musiały oddziaływać na relacje między rabinami i starszyna oraz skłaniać do walki o władzę⁵⁵.

Lata od 1519 r. do 1548 przyniosły zmianę pozycji rabinów i starszych. Ci ostatni zastąpili żydowskich poborców podatkowych mianowanych przez króla, co wzmocniło ich rolę w gminie. Natomiast starania o podporządkowanie sobie rabinatu zakończyły się jedynie połowicznym sukcesem. Udział monarchy w nominacjach rabinów miał z pewnością pozytywny skutek, umożliwił rozstrzygnięcie konfliktów, do jakich dochodziło między nimi, i w konsekwencji osłabił napięcia, jakie cechowały aszkenazyjski rabinat u schyłku XV w. W tym, co dotyczy starszych, było to rozwiązanie obusieczne w skutkach. Przywódcy gmin wykorzystywali je do zdobycia kontroli nad wyborami kandydatów na rabinów i ich prezentacją władcy do zatwierdzenia. Działo się to jednak za cenę przetrwania monarszej koncepcji, według której rabini traktowani być mieli tak, jak inni królewscy urzędnicy. W rezultacie ich rola i pozycja wobec starszyny ulegała wzmocnieniu⁵⁶. Nie zapewniało to równowagi władzy w gminach i miało ulec istotnym zmianom po śmierci Zygmunta Starego.

W 1539 r. będący już w podeszłym wieku król zatwierdził akt, według którego Żydzi z dóbr prywatnych podlegać mieli jedynie jurysdykcji ich właścicieli, bez prawa apelacji do sądu królewskiego⁵⁷. Zmiana ta miała dalekosiężne i długotrwałe konsekwencje. W średniowieczu wszyscy polscy Żydzi byli „servi camerae”, teraz podlegać mieli właścicielom zamieszkiwanych przez siebie majątków, stąd społeczność zamieszkujących kraj Żydów nie mogła już być traktowana jako własność skarbu królewskiego⁵⁸.

Zmiana statusu żydowskich gmin szła w parze ze zmianą stosunku nowego monarchy do rabinów. Jasno wynika to z porównania dwóch do-

⁵³ AGAD, MK 26, k. 212r; M. Balaban, *Historja Żydów*, t. 1, s. 69; idem, *Żydowskie miasto*, s. 19; idem, *Jakob Polak*, s. 59–73, 197–210.

⁵⁴ H. H. Ben Sasson, op. cit., s. 171–184; J. Katz, op. cit., s. 169–170.

⁵⁵ R. Mahler, *Toldot Hajehudim B'Polin*, s. 194–195.

⁵⁶ Por. także królewskie zatwierdzenie rabina palatynatu lubelskiego w 1527 r., w: M. Balaban, *Żydowskie miasto*, s. 127, przyp. 5.

⁵⁷ VL, t. 1, Petersburg 1859, s. 270 (550)

⁵⁸ RJA, t. 3, nr 151, s. 199–201. O Żydach jako „servi camerae” w XV w., zob. S. Kutrzeba, *Stanowisko prawne*, s. 1012–1016.

kumentów dotyczących wyboru rabinów w Wielkopolsce: dyplomu Zygmunta Starego z 1541 r. i aktu wydanego przez jego następcę Zygmunta Augusta w 1551 r. We wcześniejszym Żydzi poznańscy i wielkopolscy uzyskali prawo wyboru swego rabina, pod warunkiem jednak, że zostanie on zatwierdzony przez króla⁵⁹. Natomiast w późniejszym dyplomie wielkopolscy Żydzi otrzymali prawo wyboru następcy rabina, akt ten nie wspomina jednak o konieczności jego aprobaty przez monarchę⁶⁰.

Przyczyn zmiany w układzie sił w gminach za rządów Zygmunta Augusta należy poszukiwać przede wszystkim w ewolucji żydowskiego statusu prawnego. To, że polskie społeczeństwo coraz bardziej odchodziło od struktur scentralizowanych i że Żydzi zaczęli korzystać z przywilejów uzyskiwanych przez poszczególne gminy, stwarzało ich przywódcom możliwości poszerzenia swych autonomicznych uprawnień. Władza królewska okazała się więc skutecznym instrumentem stabilizacji rabinackiego autorytetu, środkiem neutralizacji napięć, jakie cechowały życie społeczności żydowskich w XV w., umożliwiła również rabinom uzyskanie ogromnej władzy kosztem starszyny gminnej⁶¹. W nowej sytuacji, po wejściu na tron Zygmunta Augusta, jej członkowie występujący w roli negocjatorów warunków zawartych w przywilejach zaczęli nawiązywać kontakty z dworem i uzyskali poparcie króla dla swych starań o poprawę pozycji w gminach. Decentralizacja kontroli nad gminami mogła również skłonić monarchę do rezygnacji z utrzymania na wpół scentralizowanych urzędów, takich jak rabinat.

Ostatnią kwestią, jaka pozostała nam do rozpatrzenia, jest sprawa stosunku rabinów do zmian ich pozycji. Przykład Mojżesza Isserlesa z Krakowa i Salomona Lurii z Ostroga i Lublina pozwala wyróżnić dwie postawy⁶².

Isserles swój stosunek do zmiany statusu rabinów wyraził w 1547 r., kiedy to otrzymał królewskie zatwierdzenie przywileju powołującego go na „starszego rabinów” (senior doctorum). Akt ten przyznawał mu jurysdykcję nad Żydami Krakowa oraz tymi, którzy tradycyjnie podlegali zwierzchnictwu przywódców krakowskiej gminy, do jego kompetencji należało zatwierdzanie zaręczyn, udzielanie ślubów, otrzymał też wyłączne prawo do mianowania działającego w jego imieniu zastępcy⁶³.

⁵⁹ RJA, t. 3, nr 149, s. 197–198.

⁶⁰ Ibidem, nr 153, s. 203–206. Dokument ten publikuje na podstawie innego źródła także Bloch, op. cit., s. 352–353.

⁶¹ Należy podkreślić, że rabini zabiegali o nominacje dożywotnie, natomiast starsi gminni mianowani byli na rok, co nie przeszkadzało najbogatszym i najbardziej wpływowym z nich uzyskać stanowisko w ponownych wyborach. Zob. A. Teller, *Harova Hajehudi szel Poznan V'oszavav B'machacit Hariszona szel Hamea Haszwa-Esre* (w druku); M. Balaban, *Historja Żydów*, s. 543–546.

⁶² Nie istnieją dobre biograficzne opracowania dotyczące obu tych wybitnych postaci. O Isserlesie, zob. A. Siev, *Rabbejnu Mosze Isserles*, New York 1972; Y. Ben Sasson, *Misz-nato Hajonit szel HaRema*, Jerusalem 1984. O Lurii, zob. S. Horodecki, *Sefer Kerem Szlomo*, Drohobycz 1896; M. Raffeld, „HaMaharszal V'hajam szel Szlomo”, praca doktorska, Uniwersytet Bar-Ilan, Jerozolima 1990.

⁶³ AGAD, MK 73, k. 382v–383v.

Isserles nie odczuwał potrzeby jasnego określenia prawnych funkcji związanych z obejmowanym przez siebie urzędem (co nie oznacza, że nie zamierzał ich wypełniać). Za podstawowy swój obowiązek uznawał udzielanie ślubów i zatwierdzanie małżeństw, co było monopolem, który zapewniał dochód każdemu rabinowi. Było to dla niego kwestią podstawową, toteż zwrócił się do króla o uznanie go za jedynego rabina w gminie i prośba ta została spełniona. Nadto, by zapewnić sobie wynikające z pełnienia funkcji rabina dochody, wywalczył dla siebie wyłączne prawo mianowania swych zastępców, którzy zamiast niego mogli prowadzić uroczystości i pobierać grzywny. Andrzej Wyczański, pisząc o Polsce XVI w., wyraził opinię, że mianowanie przez monarchicznych urzędników swych zastępców było jednym z warunków umożliwiających skuteczne funkcjonowanie systemu administracji krajem. Badacz ten stwierdza, że większość możnowładców i szlachciców powoływanych przez monarchę na urzędy nie posiadała kwalifikacji umożliwiających wypełnianie obowiązków, w czym zastępowali ich lepiej do tych funkcji przygotowani zastępcy⁶⁴. W przypadku Isserlesa — czołowego ówczesnego znawcy prawa żydowskiego — wspomniana prerogatywa nie była użyteczna. Jednak zarysowujące się podobieństwo między rabinatem i polskimi urzędami królewskimi zasługuje na odnotowanie.

Swoją opinię o statusie rabina wyraził Isserles również na piśmie: „[co dotyczy rabinów] powinniśmy uznać, że król ma prawo mianować kogo sobie życzy jako sprawującego urząd czy urzędnika [hebr. *srara umoszlim*]”. Mamy więc do czynienia z wyraźną analogią między rabinami a osobami sprawującymi urzędy i urzędnikami królewskim, jedni i drudzy mieli być bowiem mianowani przez władcę. Isserles dodaje jednak, że rabin powinien być godny swego stanowiska i otrzymać od starszych gminy, przynajmniej *de facto*, zatwierdzenie mianowania⁶⁵.

Nowatorski charakter poglądów Isserlesa na rabinat polegał na traktowaniu go jako stanowiska na wpeł honorowego, podobnie jak miało to miejsce w przypadku urzędów wojewodów czy starostów. Wydaje się, że dla Isserlesa rabinat jest w dużej mierze jedynie oznaką statusu i źródłem dochodów, chociaż — rzecz oczywista — rabin musiał wypełniać różnorakie funkcje w gminie, analogicznie do np. starostów mających określone obowiązki wobec społeczeństwa polskiego. Isserles zamierzał tą drogą osłabić napięcia, jakie pojawiły się wokół rabinatu w poprzednim okresie. Nominacja królewska określała, kim ma być rabin i jakie będzie miał dochody, nadanie zaś innym obowiązkom charakteru bardziej „ceremonialnego” oznaczało osłabienie jego władzy zarówno wobec przywódców gminy, jak i wobec wszystkich wykształconych jej członków. Taka koncepcja rabinatu wiązała się ze stabilizacją i wysokim statusem, co dokonało się jednak za cenę deprofesjonalizacji i — w dalszej perspektywie — marginalizacji rabinatu.

⁶⁴ A. Wyczański, *Polska Rzeczpospolita szlachecka*, s. 84–85. Por. też Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Lublin 1998, s. 19–61.

⁶⁵ M. Isserles, *Szut Harema*, wyd. A. Ziv, Jerusaleń 1972, nr 123.

Podobnie do Isserlesa rozumiał rolę rabinatu jego rywal Salomon Luria. W swym dziele *Jam szel Szlomo* stwierdzał: „ponieważ z powodu naszych grzechów wielu jest wyświęconych niewielu zaś jest uczonych, a liczba nieuków rośnie i żaden z nich nie wie, gdzie jest jego miejsce, i gdy tylko zostanie rabinem, zaczyna zachowywać się po pańsku i gromadzi uczniów, każąc im słono sobie płacić, podobnie jak czynią to urzędnicy, którzy wynajmują pomocników, aby przed nimi biegali”. „Drudzy — pisze Luria dalej — wynoszą się nad innych, nakładają herem i zdejmują go i wyświęcają uczniów, którzy nie studiowali z nimi. Nie robią nic, tylko zbierają opłaty i prezenty”⁶⁶. Według Lurii źródłem tego stanu rzeczy — pokazał to Elchanan Reiner — było przesadne oddawanie się studiom nad hermeneutyką Talmudu (pilpul), co w dużym stopniu zastąpiło tradycyjne studiowanie⁶⁷.

Opinia Lurii była podobna do poglądu Isserlesa: mówił o rabinach, którzy zachowują się jak królewscy urzędnicy i których głównym celem jest uzyskanie jak największych dochodów; uprawnienie rabinackie stało się raczej formalnym tytułem niż ważnym certyfikatem poświadczającym odbycie studiów, zaś z programu nauczania w jesziwach znikły liczne elementy zawodowego i prawnego kształcenia na rzecz, w dużym stopniu mających charakter formalny, ćwiczeń w dziedzinie hermeneutyki pilpulu⁶⁸. O ile jednak Isserles widział w owych zmianach charakteru rabinatu sposób na stabilizację jego statusu w okresie decentralizacji władzy rabinów w społeczności żydowskiej, o tyle Luria postrzegał je jako czynnik niszczący tradycyjne społeczeństwo, w którym autorytet religijny opierał się na systematycznych studiach zasad talmudycznych i spoczywał w rękach gminnych rabinów.

Jednak nawet Luria, próbując realizować swoją wizję rabinatu, odczuwał potrzebę uzyskania monarszego przywileju. W 1567 r. król nadał Żydom lubelskim przywilej zezwalający na otwarcie jesziwy⁶⁹. Wszyscy miejscowi rabini mieli wybrać spośród siebie jednego, posiadającego najlepsze kwalifikacje, i mianować go rektorem szkoły. Miał on zostać wyjęty spod władzy ówczesnego rabina lubelskiego Izraela Szachnowicza (syna S. Szachny) i zostać naczelnym rabinem w mieście. Ponieważ nauka miała być bezpłatna, jesziwa została zwolniona z płacenia podatków⁷⁰.

⁶⁶ S. Luria, *Jam szel Szlomo: Baba Kama*, Praga 1616, rozdz. 8, nr 58.

⁶⁷ E. Reiner, *Tumrot*, s. 68–80.

⁶⁸ Ten ceremonialny aspekt pilpulu opisuje i analizuje Reiner, *ibidem*.

⁶⁹ Zgodę króla na wydanie przywileju fundacyjnego dla żydowskiej instytucji edukacyjnej uznać należy za fakt wyjątkowy. Warto też odnotować, że jesziwa lubelska uzyskała status nie akademii, lecz gimnazjum czy też szkoły średniej. Zygmunt August nadał w tych latach pewną liczbę przywilejów gimnazjom protestanckim (zwłaszcza w Prusach Królewskich). Jest więc możliwe, że dokument dla lubelskiej jesziwy jest śladem królewskiej polityki tolerancji religijnej. Warto odnotować, że żydowskie „gimnasium” uzyskało przywilej rok wcześniej niż pierwsze wyróżnione w ten sposób gimnazjum protestanckie w Toruniu (1568). Por. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej do roku 1795*, Warszawa 1983, s. 126–165. Por. też przyp. 72.

⁷⁰ RJA, t. 3, nr 172, s. 244–245.

Decyzja o przyznaniu zwierzchnikowi jesziwy pozycji wyższej niż ta, jaką zajmował I. Szachnowicz, wskazuje, że przywilej został wydany na prośbę Lurii, którego niechęć do rodziny Szachny była powszechnie znana⁷¹. Cała koncepcja wydaje się próbą uczynienia ze stanowiska zwierzchnika jesziwy najważniejszego autorytetu religijnego w łonie żydowskiej wspólnoty: rektor szkoły miał pozycję nadrzędną wobec innych rabinów, a szkoła (nie rabin) uzyskała zwolnienie od płacenia podatków. Był to inny model władzy rabinackiej niż koncepcja Isserlesa, choć obaj uczeni zgadzali się co do dwóch punktów: opowiadali się za potrzebą umocnienia pozycji rabina w gminie poprzez oparcie jej na autorytecie królewskim, nadto domagali się dla siebie niekwestionowanego statusu jedyne go zwierzchniego rabina. Model Isserlesa zdobył większe uznanie, co doprowadziło do powstania w polskich gminach żydowskich stabilnego rabinatu o charakterze na w pół honorowym i władzy w dużej mierze opartej na zewnętrznym autorytecie⁷².

Nakreśliłem drogi rozwoju rabinatu w Polsce w ciągu pierwszej ćwierci XVI w., w okresie ważnym w dziejach Polski i polskiego żydostwa. Tekst dotyczył przede wszystkim politycznej historii rabinatu, pamiętać jednak należy, że powstawanie nowych politycznych konceptów nie było jedynym czynnikiem, jaki oddziaływał na rozwój i ewolucję rabinatu. Na status rabinów wpłynęły z pewnością okoliczności związane z pojawieniem się w kraju nowych żydowskich osadników, którzy zmuszeni byli dostosować się do warunków panujących we wschodniej Europie oraz do zmian, jakie przyniosła rewolucja druku.

Obrany przeze mnie polityczny punkt widzenia pozwolił jednak na ukazanie sposobów, dzięki którym doszło do uformowania się rabinatu w nowej formie i w warunkach odmiennych od tych, w jakich działał on na terenie miast niemieckich w średniowieczu.

Odrodzenie to dokonało się w dużej mierze dzięki decyzji podjętej świadomie przez rozmaite elitarne grupy społeczeństwa żydowskiego oraz dzięki polityce polskiego monarchy. Wspólnym celem króla i żydowskich przywódców było uczynienie ze społeczności żydowskiej integralnej części państwa polskiego, co monarsze zapewniłoby lepszą kontrolę nad swymi żydowskimi poddanymi oraz większy dochód z ich działalności, zaś żydowskim liderom wsparcie króla miało służyć wzmocnieniu ich pozycji w społeczeństwie właśnie wychodzącym z chaosu ostatnich lat średniowiecza.

⁷¹ S. Horodecki, op. cit., s. 2-3.

⁷² Znany mi jest jeszcze jeden przypadek oficjalnej nominacji rabina na zwierzchnika jesziwy (a nie gminy). Klauzula taka zawarta jest w dokumencie wydanym rabinowi Salomonowi we Lwowie w 1571 r. Salomon został wzięty pod królewską ochronę, uzyskał prawo sądzenia Żydów i pozwolenie na otwarcie jesziwy w wybranym przez siebie mieście polskim. Otrzymał też wyłączną jurysdykcję nad studentami, nazwanymi w dokumencie żakami, co jest jeszcze jednym dowodem na to, że w oczach monarchy jesziwa miała status szkoły wyższej, por. Bersohn, nr 132, s. 87-88. Mimo wielkiej władzy, jaką uzyskał Salomon, nie udało mi się go zidentyfikować, co nasuwa przypuszczenie, że mamy do czynienia z innym niż wyżej wspomniany dokumentem, wydanym Salomonowi Lurii, który przeprowadził się do Lwowa w okresie między objęciem zarządu jesziwy lubelskiej w 1568 r. a śmiercią w 1573 r. Należy jednak zauważyć, że Luria pochowany został w Lublinie. Zob. S. Nissenbaum, *Lekorot Hajehudim B'Lublin*, Lublin 1920, s. 18-20.

Zmiany zachodzące w społeczeństwie żydowskim na swój sposób odzwierciedlają to, co działo się w polskim społeczeństwie. Słabnięciu władzy centralnej i umacnianiu się pozycji szlachty w Polsce odpowiadało słabnięcie władzy scentralizowanego rabinatu i wzmacnianie poszczególnych gmin oraz przemiana rabinatu w formę na wpół honorowego stanowiska urzędniczego, podobnego do tych, jakie dzierżyła polska szlachta. Zmiany te doprowadziły do wzmocnienia pozycji rabinów, co dokonało się kosztem deprofesjonalizacji i ograniczenia ich politycznej władzy.

W końcu panowania Zygmunta Augusta proces formowania się rabinatu w Polsce nie był zakończony, ale pewne jego cechy wykryły się już w tym czasie. Z politycznego punktu widzenia rabini podlegali zarządowi gmin. Od tej pory rabinat postrzegany był w coraz większym stopniu jako na wpół honorowe stanowisko przynoszące różnego typu dochody. W rezultacie autorytet rabinów miał być mniej zależny od ich wiedzy i roli jako rektorów jesziw, a bardziej od ich osobistej zamożności, powiązań z władzami i wpływów poza społeczeństwem żydowskim. Laicyzacja była istotnym zjawiskiem w Polsce XVI w., co jest jeszcze jednym dowodem na tworzenie przez Żydów społeczeństwa, które byłoby zarazem żydowskie i polskie.

Tłum. Hanna Zaremska

The Laicization of Early Modern Jewish Society: The Development of the Polish Rabbinate in the Sixteenth Century

The modern era witnessed fundamental changes within the structure of the religious authorities of the Jewish community in Europe. This evolution affected, i. a. the status of the rabbis. The presented article discusses the course of the titular process within Jewish kahals in Poland during the reign of Zygmunt the Old and Zygmunt Augustus, depicted against the background of transformations occurring within both societies.

The history of the development of the rabbinate during the discussed period has been divided by the author into three periods, each of which altered the configuration of forces between the elders of the Jewish kahals and the rabbis, as well as the characteristic attitude of the monarch towards the rabbis, associated with political transformations taking place in Poland at the time. The first period — from 1517 to 1518 — was a time of attempted reforms of state finances, which involved changes in the collection of the taxes paid by the Jews, a task entrusted by the king to Jewish collectors, the superiors of the rabbis. During the second period — from 1519 to 1548 — tax collecting was the task of the leaders of particular kahals, thus denoting a reinforcement of their autonomy, a tendency concurrent with the general trend towards weakening the ruler's prerogatives in relation to assorted groups : primarily the gentry, but also other communities (for instance, the Armenians). At the same time, royal control of the rabbinate became more strident (rabbis were appointed by the king from among candidates proposed by the kahal elders). The heads of the kahals aimed at subjecting the rabbis to their own political interests, while the monarch perceived them as useful Jewish court officials, a solution which did not guarantee an equilibrium of the kahal authorities. Finally, the third period — the reign of

Zygmunt Augustus — brought changes stemming predominantly from the evolution of the Jewish legal status (inaugurated earlier by the act of 1539, according to which Jews in private landed estates were to be subjected to the jurisdiction of the landowners, without the right to appeal to the king), as well as basing the functioning of the Jewish community on privileges obtained by particular *kahals*, whose leaders could expand their prerogatives. In this new situation, royal authority became an important element of stabilising the rank held by the rabbis. The rabbinate obtained the form of a semi-honorary official post, envisaged as a source of assorted incomes, similar to the offices held by the Polish nobility. Consequently, the authority of the rabbis was to become dependent less upon their knowledge and role of *yeshiva* rectors and more upon personal contacts, relations with the authorities and influence outside the Jewish community.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska